

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κώστας Χ. Χρυσόγονος
Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται και την αποτελεσματική τους προστασία στην πράξη. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην προβληματική ελληνική περίπτωση, όπου, παρά την πληρότητα του καταλόγου ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975, υφίσταται σοβαρό έλλειμμα προστασίας και αποτελεσματικής εφαρμογής. Η αποτύπωση της «πραγματικότητας» των δικαιωμάτων, ως έννοιας διαφορετικής σε σχέση με την «κατοχύρωση», αναδεικνύεται μέσα από αποφάσεις διεθνών οργάνων, ιδίως του ΕΔΔΑ, στατιστικά και μελέτες διεθνών οργανισμών-παρατηρητών της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και παραδείγματα από τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και από εκθέσεις εθνικών ανεξάρτητων αρχών όπως ο Συνήγορος του Πολίτη. Δυστυχώς, ο όγκος των παραβιάσεων της ΕΣΔΑ και οι πτωτικές τάσεις στους δείκτες ποιότητας καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος των κατοχυρωμένων στο Σύνταγμα ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, αναδεικνύοντας μια διόλου τιμητική υποχώρηση στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους.

ABSTRACT

The constitutional guarantee of individual and social rights does not imply their effective protection in practice. The present study focuses on the problematic Greek case,

where, despite the completeness of the list of individual and social rights in the 1975 Constitution, there is a serious lack of protection and effective implementation. The depiction of the ‘reality’ of rights, as a concept different from ‘guaranteeing’, is highlighted through decisions of international bodies, in particular the ECHR, statistics, and studies of international organizations-observers of the human rights situation, but also examples from the case law of national courts and from reports of national independent authorities such as the Ombudsman. Unfortunately, the volume of violations of the ECHR and the downward trends in quality indicators take up a large part of the individual and social rights enshrined in the Constitution, highlighting a far from honorable decline in the protection of human rights and the rule of law compared to European averages.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τυπική ισχύς ενός κανόνα δικαίου δεν συνεπάγεται, καθεαυτή και κατ’ ανάγκη, την αποτελεσματική εφαρμογή του στην πράξη. Η τελευταία παραμένει παντού και πάντα ένα ανοικτό ερώτημα¹. Ειδικά μάλιστα στο συνταγματικό δίκαιο, είναι συχνό το φαινόμενο των προσηματικών συνταγματικών κειμένων, τα οποία πάσχουν από ελλείμματα κανονιστικότητας εξαιτίας ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του αντίστοιχου κοινωνικού σχηματισμού, που δεν αφήνουν μεγάλα (ή σχεδόν καθόλου) περιθώρια πραγματικής λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών και/ή δικαιωμάτων. Εξάλλου δεν αποκλείεται, ακόμη και σε ένα κατά τα άλλα κανονιστικό Σύνταγμα, να περιέχονται και διατάξεις μη εφαρμοζόμενες στην πράξη².

Το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα του 1975 περιέχει ασφαλώς πληρέστερο κατάλογο ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε σχέση με όλα τα προηγούμενα³, με περαιτέρω μάλιστα αναβάθμισή του με την εκτεταμένη αναθεώρηση του 2001. Στην πράξη ωστόσο το έλλειμμα εφαρμογής των δικαιωμάτων, που είχε προσλάβει εφιαλτικές διαστάσεις κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο του παρασυντάγματος και του παρακράτους (1949-1967), εξακολουθεί να υφίσταται και μετά τη μεταπολίτευση, έστω και σε μικρότερο βαθμό, παρά το γεγονός ότι υφίσταται παράλληλη κατοχύρωση των ίδιων ή παρεμφερών δικαιωμάτων στο ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο. Το έλλειμμα αναδεικνύεται μάλιστα ακριβώς μέσα από τις αποφάσεις ευρωπαϊκών και/ή διεθνών οργάνων, όπως κατεξοχήν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), αλλά και οργανώσεων ή οργανισμών-παρατηρητών της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμια κλίμακα.

Από το 1991 έως σήμερα έχει εκδοθεί από το ΕΔΔΑ μεγάλος αριθμός βαρυσήμαντων καταδικα-

¹ Βλ. ενδεικτικά Η. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2η έκδ., 1960, σελ. 215 επ.

² Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό δίκαιο*, 3η έκδ., 2022, σελ. 28 επ.

³ Πρβλ. Κ. Μαυριά, «Σκέψεις πάνω στα δικαιώματα του ανθρώπου κατά το Σύνταγμα του 1975», σε: *Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1975*, 1981, σελ. 154 επ.· Ι. Καμτσίδου, «Επιλογές και εφαρμογή του Συντάγματος του 1975», σε: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστοπούλου (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα*, 2004, 48 επ.

στικών για τη χώρα μας αποφάσεων⁴, οι οποίες αποκαλύπτουν σοβαρά ελλείμματα στην προστασία συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως η ιδιοκτησία και γενικότερα τα περιουσιακά δικαιώματα, οι εγγυήσεις απονομής της δικαιοσύνης, οι συνθήκες κράτησης, η συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων κ.ά. Τα ελλείμματα αυτά δεν οφείλονται τόσο στη γραμματική διατύπωση των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος, όσο κυρίως στην (παρ)ερμηνεία και τη (μη) εφαρμογή τους από τα κρατικά όργανα (νομοθέτη, διοίκηση και δικαστήρια).

Είναι χαρακτηριστικό ότι π.χ. για το έτος 2019 η Ελλάδα είχε σε βάρος της 23 αποφάσεις διαπιστωτικές παραβίασης («καταδικαστικές»), δηλαδή περισσότερες από κάθε άλλο κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκτός από τη Ρουμανία (56 αποφάσεις) και την Ουγγαρία (36 αποφάσεις). Αυτές αφορούσαν υπέρμετρα διάρκεια δικαστικών διαδικασιών (άρθρο 6 ΕΣΔΑ), έλλειψη αποτελεσματικών ενδίκων βοηθημάτων (άρθρο 13 ΕΣΔΑ), παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (άρθρο 5 ΕΣΔΑ), απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (άρθρο 3 ΕΣΔΑ), προσβολές της περιουσίας (άρθρο 1 του πρώτου πρωτοκόλλου) κ.ά. Συνολικά, σε όλο το διάστημα από την έναρξη της δραστηριότητας του ΕΔΔΑ το 1959 ως το 2021, η Ελλάδα βρίσκεται στην 7η χειρότερη θέση μεταξύ όλων των (νυν και πρώην) κρατών μελών της ΕΣΔΑ, με 948 καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος της. Οι περισσότερες από εκείνες (543) αφορούν υπερβάσεις του εύλογου χρόνου διάρκειας δίκης, αλλά ανησυχητικά υψηλοί είναι και οι αριθμοί σε σχέση με απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (123), παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (88), του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (141), του δικαιώματος για άσκηση αποτελεσματικού ένδικου βοηθήματος (282) και του δικαιώματος στην περιουσία (85 αποφάσεις). Εννοείται βέβαια ότι αρκετές από τις παραπάνω αποφάσεις διαπιστώνουν την παραβίαση περισσότερων του ενός δικαιωμάτων. Οι πραγματικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος γίνονται ευκολότερα αντιληπτές, αν επιχειρήσει κανείς μια σύγκριση με τους αριθμούς καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με παρεμφερή πληθυσμό προς την Ελλάδα (Αυστρία 284, Πορτογαλία 278, Βέλγιο 198, Σουηδία μόλις 62!). «Πρωταθλήτρια» των παραβιάσεων είναι πάντως διαχρονικά η Τουρκία, με 3.385 αποφάσεις σε βάρος της⁵. Θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι η νομολογία του ΕΔΔΑ σταθερά πια δέχεται ότι τα κράτη μέλη της Σύμβασης υποχρεούνται όχι μόνο να μη παραβιάζουν τα ίδια τα κατοχυρωμένα στη Σύμβαση (ή τα πρόσθετα πρωτόκολλα) θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά επίσης να τα προστατεύουν έναντι προσβολών τους προερχόμενων από τρίτους⁶. Και τούτο μάλιστα όχι μόνο με τη θέσπιση των κατάλληλων αποτρεπτικών ρυθμίσεων, αλλά και με την αποτελεσματική εφαρμογή τους στην πράξη, η οποία ελέγχεται από το ΕΔΔΑ, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη μη υπέρβαση ακραίων ορίων. Μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές αποφάσεις του δικαστηρίου αυτού, που διαπίστωσαν

⁴ Βλ. Σ. Ματθία, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 1999, 41 επ.· Π. Βογιατζή, «Οι ελληνικές υποθέσεις στο Δικαστήριο του Στρασβούργου», σε: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 487 επ.

⁵ Overview ECHR 1959-2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 22.03.2022).

⁶ Βλ. ιδίως Τ. Ζολώτα, *Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ*, 2018, σελ. 7 επ., 142 επ.

παραβιάσεις δικαιωμάτων από την Ελλάδα, εντάσσονται στην παραπάνω συλλογιστική (π.χ. παραβίαση της κατ' άρθρο 4 ΕΣΔΑ απαγόρευσης της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας, εξαιτίας της ανεπάρκειας των ερευνών των αρμόδιων ελληνικών αρχών και/ή της μη επιβολής αντίστοιχων με τη σοβαρότητα της υπόθεσης ποινικών κυρώσεων για περιπτώσεις σεξουαλικής εκμετάλλευσης αλλοδαπών γυναικών με σκοπό το κέρδος⁷, παραβίαση της κατ' άρθρο 3 ΕΣΔΑ απαγόρευσης των βασανιστηρίων λόγω της ανεπάρκειας ερευνών και κυρώσεων σε βάρος των υπαιτίων αστυνομικών⁸ κ.ά.).

Όλα αυτά καταλήγουν στο ότι η πραγματική κατάσταση της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας είναι μάλλον από τις χειρότερες μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενδεικτικά μπορεί να επισημανθεί ότι η Ελλάδα καταλαμβάνει την 22η θέση μεταξύ των 27 σε ό,τι αφορά τη βαθμολογία του σεβασμού στις ατομικές ελευθερίες στην ετήσια έκθεση (2021) της σχετικά έγκυρης ΜΚΟ Freedom House για την κατάσταση της δημοκρατίας στον πλανήτη, με βαθμολογία 50 στο κριτήριο αυτό, λίγο ανώτερη από εκείνη της Πολωνίας (48) και σε μεγάλη απόσταση από το «άριστα» της Φινλανδίας (60)⁹. Όσο για τα κοινωνικά δικαιώματα, χωρίς τούτο να αποτελεί άμεση αξιολόγηση της κατάστασής τους, αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι η συντελούμενη μέσω κοινωνικών παροχών αναδιανομή υπέρ των ασθενέστερων στην Ελλάδα δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική, αφού σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat για την ανισοκατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος (έτος αναφοράς 2019) ο σχετικός δείκτης βρίσκεται στο 31, λίγο χειρότερα από το μέσο όρο της ευρωζώνης, (30,2), αλλά πολύ χειρότερα από χώρες με ανεπτυγμένο κοινωνικό κράτος, όπως η Σουηδία (27,6) ή η Φινλανδία (26,2)¹⁰. Δυσοίωνες είναι εξάλλου οι επισημάνσεις για την Ελλάδα των ετήσιων εκθέσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κατάσταση του κράτους δικαίου στα κράτη μέλη, όπου επισημαίνονται προβλήματα, μεταξύ άλλων, σε ό,τι αφορά την ποιότητα της απονομής δικαιοσύνης και τα ελλείμματα ελευθερίας του τύπου και πολυφωνίας στα ΜΜΕ¹¹.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια ενδεικτική καταγραφή των θεματικών στις οποίες παρουσιάζονται οι χειρότερες μάλλον υστερήσεις ως προς την πραγματική προστασία των ατομικών και/ή κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας.

II. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Ο συντακτικός νομοθέτης επεξέτεινε τη γενική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.) με ειδικότερη και ισχυρότερη κατοχύρωση επιμέρους μορφών ισότητας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των άρθρων 4 παρ. 2 και 116 παρ. 2 Σ., δηλαδή της ισότητας των φύλων. Στην πράξη πάντως φαίνεται πως η Ελλάδα χρειάζεται να διανύσει μεγάλη απόσταση έως την υλοποίηση, σε έναν κάπως ικανοποιητικό βαθμό, των επιταγών των άρθρων αυτών. Μεγάλες ανισότητες σε βάρος

⁷ ΕΔΔΑ 21.01.2016, *L.E. κατά Ελλάδας*- ΕΔΔΑ 18.07.2019, *T.I. και άλλες κατά Ελλάδας*.

⁸ ΕΔΔΑ 25.01.2018, *Σιδηρόπουλος και Παπακώστας*.

⁹ Διαθέσιμη στο [link](#).

¹⁰ Διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 07.11.2021).

¹¹ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγono, *Συνταγματικό δίκαιο*, ό.π., 473 επ.

των γυναικών παρατηρούνται στην κατοχή όχι μόνο πολιτικών αξιωμάτων (υπουργού και/ή βουλευτή), αλλά γενικότερα ανώτερων θέσεων ευθύνης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, με το ποσοστό των ανδρών σε αυτές να υπολογίζεται στο 72% έναντι 28% των γυναικών. Εμφανείς εξάλλου είναι και οι οικονομικές ανισότητες, με πολύ χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης για τις γυναίκες, αλλά και με χαμηλότερες αμοιβές για ίσης αξίας εργασία στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, με τελικό αποτέλεσμα το μέσο εισόδημά τους να εκτιμάται πως ανέρχεται στο 65% εκείνου των ανδρών. Κατά συνέπεια η χώρα μας, με βάση τουλάχιστον τις σχετικές εκθέσεις του Παγκόσμιου Οικονομικού Forum του Davos, φέρεται να βρίσκεται στη διόλου κολακευτική 98η θέση επί συνόλου 156 κρατών ως προς την απόσταση μεταξύ των δύο φύλων (Gender Gap Index), έχοντας μάλιστα χάσει σχεδόν τριάντα (!) θέσεις στο διάστημα από το 2006 έως το 2021. Και τούτο επειδή, ενώ η επίδοσή της βελτιώθηκε ελαφρά κατά το παραπάνω διάστημα, από 0,654 σε 0,689 (0 = απόλυτη ανισότητα, 1 = απόλυτη ισότητα), στα υπόλοιπα κράτη η βελτίωση της θέσης των γυναικών ήταν πολύ ταχύτερη¹². Πιο αισιόδοξες είναι οι, στηριγμένες σε διαφορετική μεθοδολογία και άλλους δείκτες, εκτιμήσεις των υπηρεσιών του ΟΗΕ, οι οποίες κατατάσσουν την Ελλάδα στην 29η θέση επί συνόλου 162 χωρών ως προς τον δείκτη ανισότητας των δύο φύλων (Gender Inequality Index). Ωστόσο και εκείνες καταγράφουν μια σημαντική απόσταση μεταξύ της χώρας μας και του μέσου όρου των μελών του ΟΟΣΑ, σε ό,τι αφορά τόσο το ποσοστό γυναικών που διαθέτουν τουλάχιστον δευτεροβάθμια εκπαίδευση (62% έναντι 84,1%), όσο και τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό (44,2% έναντι 52,1%)¹³. Ακόμη, χαρακτηριστικό είναι πως το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων (EIGE), αποκεντρωμένος οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τοποθετεί την Ελλάδα στην τελευταία θέση μεταξύ των κρατών μελών ως προς τον Δείκτη Ισότητας των Φύλων (Gender Equality Index) το 2021, με την επίδοσή της να βαθμολογείται με 52,5 (με άριστα το 100) έναντι ενωσιακού μέσου όρου 68. Η κατάταξή μας στην εξαιρετιστική αυτή θέση έχει μείνει αναλλοίωτη στις ετήσιες εκθέσεις του Ινστιτούτου από το 2010 και μετά¹⁴.

Μια περαιτέρω ειδική μορφή ισότητας είναι η φορολογική ισότητα. Από το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. δεν απορρέει μόνο η ισότητα στα δημόσια βάρη, αλλά και η αρχή ότι κάθε Έλληνας συνεισφέρει σε αυτά ανάλογα με τις δυνάμεις του, δηλαδή την πραγματική φοροδοτική του ικανότητα. Με διαφορετική διατύπωση, η φορολογούμενη ύλη δεν επιτρέπεται να είναι πλασματική, αλλά πρέπει να είναι πραγματική¹⁵. Είναι συνεπώς αντισυνταγματική η επιβολή φορολογικού βάρους ή άλλης χρηματικής παροχής χωρίς να υπάρχει αντίστοιχο εισόδημα ή περιουσία, όπως π.χ. όταν φορολογείται το ακαθάριστο και όχι το καθαρό εισόδημα του υπόχρεου. Το πραγματικό πρόβλημα βέβαια εδώ είναι το μεγάλο μέγεθος της παραοικονομίας, δηλαδή των αδήλων εισοδημάτων και της αδήλωτης εργασίας, πράγμα που μεταφράζεται σε εκτεταμένη φοροδιαφυγή, αλλά και εισφοροδιαφυγή. Σύμφωνα π.χ. με τις εκτιμήσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου η παραοικονομία στην Ελλάδα κυμαίνονταν,

¹² World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2021*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.11.2021).

¹³ United Nations Development Programme, *Human Development, Report 2020, Greece*, παρ. 5 και πίνακας Ε, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.11.2021).

¹⁴ Gender Equality Index 2021, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁵ ΣτΕ Ολ. 29/2014· ΣτΕ Ολ. 2563/2015· ΣτΕ 1357/2018, ΕφημΔΔ 2018, σελ. 162 κ.ά.

στο διάστημα μεταξύ των ετών 2000 και 2016, σε ποσοστά από 28,1% έως 32,2% του ΑΕΠ, τα οποία συγκαταλέγονται στα υψηλότερα μεταξύ όλων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συγκριτικά μπορεί να σημειωθεί ότι το αντίστοιχο ποσοστό για το 2016 στη Γαλλία ήταν 15% και στη Γερμανία 16,7%, έναντι 30,2% στην Ελλάδα). Ως αιτιακοί παράγοντες αναφέρονται προεχόντως η (χαμηλή) ποιότητα των ρυθμίσεων της φορολογικής νομοθεσίας και η (αν)αποτελεσματικότητα των διοικητικών και κυβερνητικών μηχανισμών¹⁶. Το βέβαιο πάντως είναι ότι, κάτω από τέτοιες προϋποθέσεις, η ισότητα στα δημόσια βάρη παραμένει σε μεγάλο βαθμό όνειρο απατηλό.

Αξιοσημείωτη ενίσχυση και εμβάθυνση της συνταγματικής προστασίας της ισότητας γενικά αποτελεί εξάλλου η καθιέρωση του δικαιώματος ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία (άρθρο 22 παρ. 1 εδ. β' Σ.). Στην πράξη όμως η υλοποίηση των επιταγών του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. β' Σ. για ίση αμοιβή εμφανίζεται προβληματική, ιδίως ως προς τους πολυάριθμους αλλοδαπούς, οι οποίοι διαμένουν περιστασιακά ή μόνιμα στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Δεδομένου ότι πολλοί αφενός έχουν εισέλθει παράνομα ή πάντως δεν διαθέτουν άδεια παραμονής και αφετέρου βρίσκονται σε κατάσταση οικονομικής ανέχειας, η διαπραγματευτική τους ισχύς απέναντι στους εργοδότες είναι πολύ περιορισμένη. Έτσι καταλήγουν να αναλαμβάνουν χειρωνακτικές ως επί το πλείστον εργασίες έναντι πενιχρής αμοιβής, πολύ κατώτερης όχι μόνο από την αντίστοιχη των ημεδαπών για ίσης αξίας εργασία, αλλά ακόμη και από τα νόμιμα κατώτατα όρια, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις πρόκειται για αδήλωτη (και εννοείται) ανασφάλιστη εργασία. Η κορυφή μόνο αυτού του παγόβουνου φάνηκε με την έκδοση της απόφασης του ΕΔΔΑ για τα γεγονότα του Φεβρουαρίου-Απριλίου 2013 στην περιοχή της Μανωλάδας Ηλείας¹⁷. Το δικαστήριο διαπίστωσε ότι σημαντικός αριθμός (περίπου 150) υπηκόων του Bangladesh, που διέμεναν στην Ελλάδα χωρίς νόμιμα δικαιολογητικά και χωρίς άδεια εργασίας, συμφώνησαν να εργαστούν σε φυτείες φράουλας στη Μανωλάδα με εξευτελιστικά χαμηλά ημερομίσθια και σε καταυλισμούς στερούμενους ακόμη και τα στοιχειώδη (τρεχούμενο νερό και αποχωρητήρια) στο ανωτέρω χρονικό διάστημα. Παρά ταύτα οι ιδιοκτήτες των φυτειών τελικά αρνήθηκαν να τους καταβάλλουν τα δεδουλευμένα τους και οι διαμαρτυρίες τους αντιμετωπίστηκαν με τη χρήση πυροβόλων όπλων από τους φρουρούς (!) των ιδιοκτητών, με αποτέλεσμα δεκάδες σοβαρούς τραυματισμούς μεταναστών. Ανεξάρτητα από τη νομική αξιολόγηση των πραγματικών αυτών περιστατικών (η Ελλάδα καταδικάσθηκε τελικά για παραβίαση της απαγόρευσης αναγκαστικής εργασίας, άρθρο 4 παρ. 2 ΕΣΔΑ), γεγονός είναι ότι αποκαλύπτεται έτσι η ύπαρξη εργασιακής εκμετάλλευσης σε μαζική κλίμακα και μάλιστα επί σειρά ετών, αφού στην ίδια απόφαση μνημονεύεται σχετικό πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη χρονολογούμενο από το 2008 (!).

III. ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των δικαιωμάτων ελευθερίας, τα οποία κατοχυρώνονται στο άρθρο 5 Σ., η παρ. 2 του άρθρου αυτού εγγυάται σε όλους όσοι βρίσκονται στην ελληνική επι-

¹⁶ Βλ. Β. Kelmanson κ.ά., IMF Working Paper 19/278, *Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options*, 2019, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 27.11.2021).

¹⁷ Απόφαση της 30.03.2017, υπόθεση *Chowdury κ.λπ. κατά Ελλάδος*.

κράτεια την «απόλυτη» προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευμάτων ή πολιτικών πεποιθήσεων (με εξαιρέσεις να επιτρέπονται μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο. Ωστόσο, η πραγματική κατάσταση των πολυάριθμων αλλοδαπών (περίπου 810.000 άτομα το 2017, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ, εκ των οποίων 205.000 υπήκοοι άλλων κρατών της Ένωσης, 360.000 υπήκοοι κρατών υποψήφια για ένταξη και οι υπόλοιποι προερχόμενοι από τρίτες χώρες) που διαμένουν στην Ελλάδα¹⁸ απέχει αρκετά από τις συνταγματικές, ευρωπαϊκές και διεθνείς επιταγές για προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τούτο ισχύει ιδίως για όσους από αυτούς έχουν εισέλθει χωρίς νόμιμα δικαιολογητικά στην ελληνική επικράτεια και η παραμονή τους σ' αυτή θέτει δυσχερή και σύνθετα νομικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Είναι αξιοσημείωτο ότι το 2010 το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η μεταφορά Αφγανού υπηκόου αιτούντος άσυλο από το Βέλγιο στην Ελλάδα, ως χώρα πρώτης εισόδου του στο ενωσιακό έδαφος, κατ' εφαρμογή του Κανονισμού 343/2003 («Δουβλίνο II»), παραβίασε το άρθρο 3 ΕΣΔΑ (απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης), λόγω των κακών συνθηκών στα κέντρα κράτησης στην Ελλάδα και γενικότερα των συνθηκών διαβίωσης των αιτούντων άσυλο¹⁹. Αργότερα το ίδιο δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση της παραπάνω διάταξης, επειδή Ιρανός αιτών άσυλο, μετά τον τερματισμό της κράτησής του έμεινε άστεγος, χωρίς πρόσβαση σε τροφή και νερό, και οι αρμόδιες αρχές δεν απάντησαν σε αίτημά του για παροχή βοήθειας²⁰. Επίσης το ΔΕΕ έκρινε ότι η μεταφορά αιτούντος άσυλο στην Ελλάδα, με βάση τον Κανονισμό 343/2003, θα έχει ως συνέπεια να διατρέξει αυτός ουσιαστικό κίνδυνο να υποστεί απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση, κατά την έννοια του άρθρου 4 ΧΘΔΕΕ, επειδή υπάρχουν «*συστημικές πλημμέλειες όσον αφορά τη διαδικασία χορηγήσεως ασύλου και τις συνθήκες υποδοχής των αιτούντων*» στη χώρα μας²¹. Ακόμη, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο απαγόρευσε την επαναπροώθηση άλλου αιτούντος άσυλο από τη Γερμανία στην Ελλάδα, λόγω της ανεπάρκειας των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας εδώ²². Όλα αυτά σχετίζονται βέβαια με τις δημοσιονομικές δυσχέρειες στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης από το 2009 και μετά, αλλά ως ένα σημείο και με γενικότερες δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού, οι οποίες προϋπήρχαν της κρίσης.

Ζητήματα προκύπτουν εξάλλου και ως προς τη συνταγματική και διεθνή προστασία του δικαιώματος στη ζωή. Το ΕΔΔΑ νομολόγησε ότι, με βάση το άρθρο 2 ΕΣΔΑ, υπάρχει υποχρέωση των δημόσιων αρχών να εγγυώνται το δικαίωμα καθενός, ακόμα και των υπόπτων, στη ζωή και συνακόλουθα να αξιολογούν προσεκτικά την οποιαδήποτε πληροφορία, προτού τη μεταδώσουν στα όργανα της δημόσιας δύναμης που είναι οπλισμένα και μπορούν να προκαλέσουν τον θάνατο, καθώς και να διεξάγουν αποτελεσματική επίσημη έρευνα όταν υπάρχει βίαιος θάνατος²³, όπως και

¹⁸ Διαθέσιμο στον [επίσημο ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Ένωσης](#) (τελευταία πρόσβαση στις 14.12.2021).

¹⁹ ΕΔΔΑ 21.01.2010, Μ.Σ.Σ. κατά Βελγίου και Ελλάδας, Επιθεώρηση Μεταναστευτικού Δικαίου 2011, σελ. 24 επ. Πρβλ. και ΕΔΔΑ 05.04.2011, *Rahimi κατά Ελλάδας*.

²⁰ ΕΔΔΑ 18.05.2017, *S.G. κατά Ελλάδας*.

²¹ ΔΕΕ 21.12.2011, C-411/10 και C-493/10.

²² BVerfG, 08.05.2017, 2 BvR 157/17.

²³ Υπόθεση *McCann κ.λπ. κατά Ην. Βασιλείου*, απόφ. της 27.09.1995, ΕΕΕυρΔ 1996, σελ. 693.

γενικότερα να θεσπίζουν ένα σαφώς περιοριστικό πλαίσιο για τη χρήση όπλων από τη δημόσια δύναμη²⁴. Παραβίαση των συναφών υποχρεώσεων της Ελλάδας διαπιστώθηκε μεταξύ άλλων και σε σχέση με τον πνιγμό 11 αλλοδαπών επιβατών τουρκικού αλιευτικού σκάφους, που επιχειρούσε να τους μεταφέρει παράνομα στο Φαρμακονήσι τον Ιανουάριο του 2014, αλλά ναυάγησε στη διαδρομή. Και τούτο αφενός επειδή περιπολικό του Λιμενικού Σώματος, το οποίο εμπλεκόταν στο περιστατικό, καθυστέρησε να εκπέμψει σήμα κινδύνου και έτσι η επιχειρήση διάσωσης των ναυαγών δεν ξεκίνησε έγκαιρα, και αφετέρου επειδή οι ελληνικές δικαστικές και εισαγγελικές αρχές δεν διερεύνησαν επαρκώς τις συνθήκες του ναυαγίου²⁵. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η κρίση του ΕΔΔΑ ότι στην υπόθεση Τσαλικίδη (στέλεχος εταιρείας κινητής τηλεφωνίας, που βρέθηκε απαγχονισμένος στο σπίτι του την παραμονή της αποκάλυψης σκανδάλου τηλεφωνικών υποκλοπών με μείζονες πολιτικές προεκτάσεις το 2005) οι εθνικές αρχές δεν διεξήγαγαν κατάλληλη έρευνα, αντίστοιχη προς τη βαρύτητα του συμβάντος και άρα παραβιάσθηκε το άρθρο 2 ΕΣΔΑ²⁶.

IV. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΑΤΗΣΗΣ

Ως αντίδραση προφανώς στις απάνθρωπες πρακτικές της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας (1967-74), ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 όρισε, στο άρθρο 7 παρ. 2 Σ., ότι «*Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας, ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει*». Στις προσβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας *latto sensu*, σύμφωνα με την ανωτέρω διάταξη, συγκαταλέγεται προφανώς και η μεταχείριση των κρατουμένων (ανεξάρτητα από τον λόγο κράτησης) κατά τρόπο απάνθρωπο, όταν δηλαδή οι συνθήκες είναι τόσο άσχημες, ώστε να ισοδυναμούν, πέρα από την (αυτονόητη) στέρηση της προσωπικής τους ελευθερίας, με ένα διαρκές μαρτύριο.

Στην πράξη ωστόσο οι συνθήκες κράτησης επιδεινώνονται λόγω του μεγάλου αριθμού των κρατουμένων στα σωφρονιστικά καταστήματα, ο οποίος υπερβαίνει κατά πολύ την προβλεπόμενη χωρητικότητά τους, και της καθυστέρησης στην προγραμματισμένη ανέγερση και λειτουργία νέων καταστημάτων. Ακόμη χειρότερη είναι η κατάσταση στα αστυνομικά κρατητήρια, όπου συνωστίζονται όσοι συλλαμβάνονται μέχρι την προσαγωγή τους στον αρμόδιο εισαγγελέα, μαζί με μεγάλο αριθμό αλλοδαπών που αναμένουν την υλοποίηση της διοικητικής απέλασής τους, έτσι ώστε να προκύπτει μια εικόνα «*κατάφωρη(ς) παραβίαση(ς) της αξιοπρέπειας και των υπόλοιπων επιμέρους συνταγματικά κατοχυρωμένων αγαθών των κρατουμένων προσώπων*»²⁷. Στην από 09.04.2020 έκθεσή της, σχετικά με τα ευρήματα της επίσκεψής της στην Ελλάδα την άνοιξη του 2019, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων (CPT) διατυπώνει την ανησυχία της για την οικτρή (*dire*) κατάσταση του ελληνικού σωφρονιστικού συστήματος, καθώς και για το γεγονός ότι η κακομεταχείριση κρατουμένων από την αστυνομία παραμένει μια συχνή πρακτική στη χώρα

²⁴ ΕΔΔΑ 21.06.2007, Καραγιαννόπουλος κατά Ελλάδος· ΕΔΔΑ 20.12.2004, Μακαρατζής κατά Ελλάδος.

²⁵ ΕΔΔΑ 07.07.2022, *Safi κ.ά.* κατά Ελλάδος.

²⁶ ΕΔΔΑ 16.11.2017, Τσαλικίδης κ.ά.

²⁷ Βλ. το έγγραφο του Συνηγόρου του Πολίτη προς τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης για τις συνθήκες κράτησης στο Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας, της 27.08.1999, σελ. 963 επ.

μας, ενώ η διερεύνηση των σχετικών καταγγελιών είναι ανεπαρκής. Στο πυρήνα του προβλήματος επισημαίνεται ότι βρίσκονται οι υπερβάσεις της προβλεπόμενης χωρητικότητας των φυλακών από τον πραγματικό αριθμό των κρατουμένων σε αυτές, ο συγκριτικά μικρός αριθμός σωφρονιστικών υπαλλήλων και η ανεπάρκεια της ιατρικής περίθαλψης των κρατουμένων (δηλαδή κατ' ουσία επιμέρους όψεις ή συνέπειες του φαινομένου της υποχρηματοδότησης του σωφρονιστικού συστήματος από την πολιτεία). Όλα αυτά έχουν οδηγήσει σε σειρά αποφάσεων του ΕΔΔΑ σε βάρος της χώρας μας για παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ (απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση), λόγω του υπερπληθυσμού στα σωφρονιστικά καταστήματα²⁸, της ανυπαρξίας ειδικών προβλέψεων για άτομα με ειδικές ανάγκες και/ή ιδιαίτερα προβλήματα υγείας²⁹ και της παραμονής κρατουμένων για υπέρμετρο χρονικό διάστημα σε αστυνομικά κρατητήρια³⁰.

Στην πράξη εξάλλου φαίνεται ότι όχι μόνο εξακολουθούν να υπάρχουν σποραδικά κρούσματα κακοποίησης κρατουμένων από αστυνομικούς υπαλλήλους, αλλά και ότι οι ποινικές και πειθαρχικές διαδικασίες σε βάρος των τελευταίων αποδεικνύονται ενίοτε αναποτελεσματικές στον τομέα αυτό³¹. Εξοργιστικό παράδειγμα δικαστικής ανοχής σε παρόμοιες πρακτικές αποτελεί απόφαση του Αρείου Πάγου³², η οποία είχε δεχθεί ότι η πρόσδεση απειθαρχου στρατιώτη με αλυσίδα στο γραφείο του αξιωματικού υπηρεσίας της μονάδας δεν συνιστά επιβολή ποινής μη προβλεπόμενης από τους νόμους, παρά μόνο «μέτρον προλήψεως νέας αυθαιρέτου απουσίας» του στρατιώτη από τη μονάδα του!! Ακόμη πιο απεχθής ήταν η συμπεριφορά κρατικών οργάνων στην περίπτωση αλλοδαπού που συνελήφθη από άνδρες του Λιμενικού Σώματος στην Κρήτη το 2001 και βιάσθηκε από αυτούς με διείδυση αστυνομικής ράβδου (γκλομπ). Ύστερα από διάφορες προσπάθειες συγκάλυψης του συμβάντος από τις αρμόδιες αρχές, οι υπαίτιοι καταδικάσθηκαν σε ολιγόμηνες ποινές φυλάκισης με αναστολή(!) από το αρμόδιο Ναυτοδικείο το 2006 και επακολούθησε βέβαια η ατιμωτική για τη χώρα μας διαπίστωση της παραβίασης της απαγόρευσης των βασανιστηρίων κατά το άρθρο 3 ΕΣΔΑ από το ΕΔΔΑ και η καταδίκη του ελληνικού κράτους στην καταβολή αποζημίωσης 50.000 ευρώ στον παθόντα, κατ' άρθρο 41 ΕΣΔΑ³³.

Γενικότερο θέμα άλλωστε αποτελεί η ποιότητα των χώρων κράτησης στην Ελλάδα και μάλιστα κατεξοχήν στα τμήματα μεταγωγών των αστυνομικών καταστημάτων. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η συνολική κατάσταση των χώρων κράτησης στη Δραπετσώνα και στη Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής (Λεωφ. Αλεξάνδρας) παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του υπερπλήρη, ανεπαρκώς φωτιζόμενου και αεριζόμενου χώρου, με απουσία καταλυμάτων, τα οποία σε συνδυασμό με τη μακρά διάρκεια διαβίωσης στους χώρους αυτούς

²⁸ ΕΔΔΑ 13.01.2017, *Singh κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 09.02.2017 *Igbo κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 17.05.2018, *Ζαμπέλος κατά Ελλάδας*.

²⁹ ΕΔΔΑ 14.01.2021, *Καργάκης κατά Ελλάδας*.

³⁰ ΕΔΔΑ 17.04.2014, *Καβούρης κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 21.06.2018, *S. Z. κατά Ελλάδας*· πρβλ. και Μονομελές Πλημμελειοδικείο Ηγουμενίτσας 686/2012.

³¹ Βλ. Δ. Σπινέλλη, *Η αντιμετώπιση των βασανιστηρίων στην Ελλάδα*, Υ1999, σελ. 837 επ.

³² ΑΠ 1091/1992, Υ 1993, 268, με καυστικές παρατηρήσεις Α. Παπαδαμάκη, σελ. 269 επ. και Χ. Αργυρόπουλου, σελ. 272 επ.

³³ ΕΔΔΑ 17.01.2012, *Zontul κατά Ελλάδος*. Πρβλ. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Κατάχρηση εξουσίας και ανθρώπινα δικαιώματα*, 2013, σελ. 137 επ.

πληρούν τις προϋποθέσεις απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης. Διαπίστωσε έτσι παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ από τη χώρα μας³⁴.

V. ΤΟ ΑΠΟΡΡΗΤΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Το άρθρο 19 παρ. 1 Σ. εγγυάται ότι το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας με οποιονδήποτε άλλο τρόπο είναι «*απόλυτα απαραβίαστο*», αλλά προσθέτει ότι «*Νόμος ορίζει τις εγγυήσεις υπό τις οποίες η δικαστική αρχή δεν δεσμεύεται από το απόρρητο για λόγους εθνικής ασφάλειας ή για τη διακρίβωση ιδιαίτερα σοβαρών εγκλημάτων*». Για την προστασία του απορρήτου έχει συγκροτηθεί, σύμφωνα με τους ορισμούς της παρ. 2 του ίδιου άρθρου, ειδική ανεξάρτητη αρχή (ΑΔΑΕ). Από τις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων της ΑΔΑΕ προκύπτει μια ραγδαία αύξηση της συχνότητας με την οποία οι δικαστικές και εισαγγελικές αρχές αίρουν το απόρρητο των επικοινωνιών. Έτσι, ενώ τα σχετικά βουλεύματα ήταν μόλις 144 το έτος 2005, το 2010 έφθασαν τα 1.169, το 2015 τα 2.304 και το 2020 τα 3.190. Ακόμη πιο ανησυχητικός είναι ο πολλαπλασιασμός των εισαγγελικών διατάξεων άρσης του απορρήτου, από 406 το 2005 στις 5.459 το 2010, ενώ και στα επόμενα χρόνια ο αριθμός τους συνέχισε την ανοδική του πορεία, στις 9.132 το 2015 και στις 13.751 το 2020³⁵. Πρέπει να τονισθεί ότι οι αριθμοί αφορούν τις διατάξεις και τα βουλεύματα καθεαυτά και ότι καθένα τους μπορεί να αφορά πλήθος ατόμων ή τηλεφωνικών συνδέσεων που παρακολουθούνται. Σε συνδυασμό επομένως με την απουσία, όπως εκτέθηκε, ουσιαστικού ελέγχου της αναγκαιότητας τόσο πολλών παρακολουθήσεων και με την αβεβαιότητα σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησής τους από τις κρατικές υπηρεσίες πληροφοριών, διαφαίνεται εδώ μια διογκούμενη απειλή όχι μόνο για την κανονιστική ποιότητα του άρθρου 19 Σ., αλλά γενικότερα για τις ατομικές ελευθερίες στην Ελλάδα.

VI. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Άλλο ένα προβληματικό στην πράξη δικαίωμα είναι η ελευθερία του τύπου, παρά το ότι το άρθρο 14 παρ. 2 Σ. διακηρύσσει κατηγορηματικά πως «*ο τύπος είναι ελεύθερος*». Και τούτο διότι η πραγματική κατάσταση της ελευθερίας του τύπου στην Ελλάδα δεν προσδιορίζεται μόνο από τη συνταγματική και ευρύτερα τη νομική της κατοχύρωση, αλλά και από άλλους παράγοντες, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής. Οι παράγοντες αυτοί δεν φαίνονται να είναι ιδιαίτερα ευνοϊκοί και έτσι η συγκριτική θέση της χώρας μας σε σχέση με το ζήτημα τούτο στον παγκόσμιο χάρτη επηρεάζεται αρνητικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 180 κρατών που βαθμολογούνται σε ετήσια βάση από τη διεθνή ΜΚΟ «*Δημοσιογράφοι χωρίς σύνορα*», η Ελλάδα καταλαμβάνει μόλις την 108η θέση, με κατώτερη επίδοση από όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2022. Σε μια κλίμακα από το 100 (άριστα) ως το 0, η Ελλάδα βαθμολογείται με μόλις 55 μονάδες (καλύτερη όλων η Νορβηγία με 92, χειρότερη η Βόρεια Κορέα με 13). Στη σχετική έκθεση επισημαίνεται η υπερσυγκέντρωση της ιδιοκτησίας μέσω ενημέρωσης σε λίγα πρόσωπα, που

³⁴ ΕΔΔΑ 06.03.2001, *Dougoz*, ΕΕΕυρΔ 2002, σελ. 448.

³⁵ Βλ. Έκθεση Πεπραγμένων ΑΔΑΕ 2017, σελ. 55 και 2020, σελ. 60, διαθέσιμες στην [ιστοσελίδα](#) της Αρχής.

δραστηριοποιούνται συνήθως και σε άλλους επιχειρηματικούς τομείς, άμεσα ή έμμεσα σχετικούς με τα δημόσια οικονομικά (δημόσιες συμβάσεις κ.λπ.). Ακόμη παρατηρείται ότι η οικονομική κρίση, σε συνδυασμό με τη χαμηλή κυκλοφορία των εφημερίδων και την πτώση της διαφημιστικής δαπάνης, κατέστησε τον τύπο περισσότερο εξαρτημένο από κρατικές χρηματοδοτικές ροές (διαφήμιση κ.ά.), οι οποίες κατανέμονται κατά τρόπο αδιαφανή έως ευνοιοκρατικό. Επιπλέον ανακύπτουν ενίοτε ζητήματα ασφάλειας για δημοσιογράφους, ένας από τους οποίους δολοφονήθηκε το 2021 χωρίς το έγκλημα να εξιχνιασθεί, ενώ άλλη (αλλοδαπή) εγκατέλειψε τη χώρα από φόβο για τη σωματική της ακεραιότητα, ύστερα από τον προπηλακισμό της από αγανακτισμένους πολίτες. Έτσι, ενώ η Ελλάδα κατατάσσεται στην 70ή θέση (επί 180) ως προς τη νομική κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου, καταλήγει στην 108η στο σύνολο³⁶. Σημειωτέον εξάλλου ότι με το άρθρο 36 ν. 4855/2021 αντικαταστάθηκε το άρθρο 191 ΠΚ (ν. 4619/2019) και η διασπορά ψευδών ειδήσεων μετατράπηκε σε αδίκημα αφηρημένης διακινδύνευσης («ψευδείς ειδήσεις ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο») από αδίκημα αποτελέσματος («με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο»). Στην «ανάλυση συνεπειών ρύθμισης» που συνόδευσε το σχετικό νομοσχέδιο κατά την εισαγωγή του για ψήφιση στη Βουλή σημειώνεται ότι «έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα εκτεταμένης διασποράς ειδήσεων και πρόκλησης ανησυχίας και πανικού στους πολίτες ιδίως για θέματα δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19».

Αρνητική επίπτωση στην κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου στην Ελλάδα έχει και η στάση των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων, τα οποία προβαίνουν σε έλεγχο του κατά πόσο ο τρόπος εκφοράς αρνητικών, επικριτικών ή επιθετικών εκφράσεων για συγκεκριμένο πρόσωπο (ή πρόσωπα) ήταν «αντικειμενικώς αναγκαίος» για την απόδοση της σκέψης του δημοσιογράφου ή σχολιαστή. Στην πράξη ο έλεγχος του είδους αυτού καταλήγει, αντί για την επιβεβλημένη σύμφωνη με το Σύνταγμα (άρθρο 14) ερμηνεία των σχετικών διατάξεων της κοινής (ποινικής και αστικής) νομοθεσίας, σε σύμφωνη με τις τελευταίες συστατική ερμηνεία της ελευθερίας της έκφρασης γενικά και του τύπου ειδικότερα, κατ' αντιστροφή της ιεραρχίας των πηγών του δικαίου. Περαιτέρω επακόλουθο είναι η έκδοση σειράς καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ σε βάρος της χώρας μας, αφού η παραβίαση του άρθρου 14 Σ. συνιστά ταυτόχρονα και παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ³⁷. Έτσι εκφράσεις όπως «απάντηση σε αυτόν που σέρνει άλλους στη λάσπη», ή «νεοναζιστής» και «υποστηρικτής της Χρυσής Αυγής» (για εκπαιδευτικό ο οποίος καλούσε διαδικτυακά τους πολίτες να υπερψηφίσουν το συγκεκριμένο κόμμα), ή «εξυπηρέτηση μικροπολιτικών -συνήθως προσωπικών- συμφερόντων» (ως κριτική για αποδεδειγμένα πραγματικά γεγονότα!), ή «ύποπτες μεθοδεύσεις» και «αδιαφανής διαδικασία», σε βάρος μάλιστα δημόσιων ως επί το πλείστον προσώπων, κρίθηκαν παραδόξως από τα ελληνικά δικαστήρια πως συνιστούσαν συκοφαντική δυσφήμιση³⁸. Στην πραγματικότητα όλα αυτά δεν συνιστούσαν καν ισχυρισμούς περί πραγματικών γεγονότων, αλλά πολιτική κριτική, ενίοτε απολύτως δικαιολογημένη και εύστοχη (όπως στο ανωτέρω παράδειγμα του εκπαιδευτικού λειτουργού) και ενίοτε

³⁶ 20th World Press Freedom Index, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.05.2022).

³⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ 09.03.2017, *Μακρής*· ΕΔΔΑ 28.06.2018, *Παρασκευόπουλος*· ΕΔΔΑ 05.11.2020, *Μπαλάσκας*· ΕΔΔΑ 11.03.2021, *Δημητρίου*.

³⁸ ΑΠ 707/2012 (πολ.)· ΑΠ 686/2017 (ποιν.)· ΑΠ 351/2011 (ποιν.)· ΑΠ 1416/2010 (ποιν.).

υπερβολική και οξεία. Ωστόσο η οξύτητα και η υπερβολή είναι εγγενές χαρακτηριστικό του πολιτικού λόγου, αφού η πολιτική είναι ένας κατεξοχήν συγκρουσιακός χώρος. Ο καταλογισμός αστικής και/ή ποινικής ευθύνης από τα ελληνικά πολιτικά και ποινικά δικαστήρια σε παρόμοιες περιπτώσεις περιστελλεί κατά αντισυνταγματικό τρόπο την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου, αλλά και εκθέτει διεθνώς τη χώρα.

VII. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Προκειμένου να έχει πραγματικό αντίκρισμα η ζητούμενη έννομη προστασία πρέπει η δικαιοδοτική επίλυση της διαφοράς να λάβει χώρα μέσα σε εύλογο κατά τις περιστάσεις χρόνο. Η απαίτηση αυτή θα μπορούσε να συναχθεί ούτως ή άλλως ερμηνευτικά από το άρθρο 20 παρ. 1 Σ., υπό την έννοια ότι αυτό εγγυάται δικαστική προστασία αποτελεσματική και άρα επίκαιρη³⁹, προβλέπεται όμως ρητά και στο άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Η «λογική προθεσμία» εκδίκασης της υπόθεσης, στην οποία αναφέρεται η διάταξη αυτή, δεν μπορεί να καθορισθεί ομοιόμορφα και εκ των προτέρων για όλες τις υποθέσεις ή έστω και για κατηγορίες υποθέσεων. Το κράτος βαρύνεται με μια γενική υποχρέωση επίτευξης αποτελέσματος, δηλαδή εκδίκασης των κάθε είδους υποθέσεων μέσα σε λογική προθεσμία, ενώ δεν μπορεί να αρνηθεί την εκπλήρωσή της επικαλούμενο δυσχέρειες προερχόμενες είτε από την ίδια τη νομοθεσία του, είτε από την κακή οργάνωση ή διαρθρωτικές δυσχέρειες του δικαιοδοτικού του μηχανισμού⁴⁰. Πολυάριθμες είναι οι καταδικαστικές σε βάρος της χώρας μας αποφάσεις του ΕΔΔΑ για υπερβάσεις του εύλογου χρόνου εκδίκασης σε κάθε είδους υποθέσεις (ποινικές, αστικές, διοικητικές)⁴¹. Στην πραγματικότητα άλλωστε οι υποθέσεις που φθάνουν ως το Στρασβούργο για τον λόγο αυτό είναι μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Η αλήθεια είναι ότι η ακολουθούμενη στην Ελλάδα πρακτική σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης αντιβαίνει συνολικά στις επιταγές της ΕΣΔΑ ως προς τον εύλογο χρόνο εκδίκασης των υποθέσεων, για λόγους σχετικούς με τον τρόπο οργάνωσης όχι μόνο της ίδιας της δικαιοσύνης, αλλά επίσης και της διοίκησης⁴². Προκειμένου να μη συνεχίσει να εκτίθεται διεθνώς το ελληνικό κράτος, ο νομοθέτης θέσπισε σχετικά εσωτερικά ένδικα βοηθήματα, με τα άρθρα 1 έως 7 του ν. 4239/2014 για τις διαδικασίες ενώπιον των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων και του Ελεγκτικού Συνεδρίου και με τα άρθρα 53-58 του ν. 4055/2012 για τις διοικητικές δίκες. Με τον τρόπο αυτό καταλήγουν να καταβάλλονται κάποια, συνήθως χαμηλού ύψους (π.χ. 2.300 ευρώ για δεκαετή διάρκεια δίκης ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου⁴³, 5.000 ευρώ για ενδεκαετή διάρκεια δίκης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁴ κ.ο.κ.), χρηματικά ποσά στους ενδιαφερόμενους,

³⁹ Βλ. Π. Παραρά, *Σύνταγμα και ΕΣΔΑ*, β' εκδ., 2001, σελ. 122.

⁴⁰ Βλ. Ε. Ρούκουνα, *Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, 1995, σελ. 163.

⁴¹ Βλ. Γ. Κτιστάκι, «Το δικαίωμα σε ταχεία διοικητική δίκη», σε: *Τιμ. Τόμ. ΣτΕ 75 χρόνια*, 2004, σελ. 1293 επ. και από τη νομολογία, μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ 21.12.2020, Αθανασίου κ.λπ.· ΕΔΔΑ 03.04.2012, Μιχελιουδάκης· ΕΔΔΑ 30.10.2012, Γλύκαντζη.

⁴² Βλ. αναλυτικότερα, Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό δίκαιο*, ό.π., παρ. 34, Ζ.

⁴³ ΕλΣυν 152/2018.

⁴⁴ ΣτΕ 421/2021.

αλλά βέβαια δεν αντιμετωπίζεται στην ουσία του το πρόβλημα, δηλαδή οι δομικές αδυναμίες του συστήματος δικαστικής προστασίας σε ό,τι αφορά τη χρονική της διάσταση.

VIII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Εξαιρετικά προβληματική είναι η υλοποίηση στην πράξη των διατάξεων του Συντάγματος που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα, δεδομένου ότι το περιεχόμενό τους συνίσταται κυρίως σε παροχές του κράτους προς όλους τους πολίτες και εκείνες έχουν οικονομικό κόστος που αποδεικνύεται δυσβάστακτο, ενόψει μάλιστα της επιδείνωσης όλων των δημοσιονομικών μεγεθών κατά την τελευταία δεκαπενταετία περίπου. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί εδώ η κατά το άρθρο 21 παρ. 3 Σ. υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, η ανταπόκριση του κράτους προς την οποία είναι χαρακτηριστικά ελλιπής. Η Ελλάδα είναι, μετά την Κύπρο και τη Ρουμανία, το κράτος μέλος της ΕΕ με το (τρίτο) χαμηλότερο ποσοστό των δημόσιων δαπανών υγείας στο σύνολο των δημόσιων δαπανών, ενώ αντίστροφα συγκαταλέγεται στην πρώτη πεντάδα μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης με το υψηλότερο μερίδιο των ιδιωτικών δαπανών υγείας στη συνολική δαπάνη για την υγεία⁴⁵.

Υπεραιοδότηση είναι και η εξαγγελία του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. α' Σ., ότι « Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος, που μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού». Πραγματικό γεγονός είναι ότι, ενώ την εποχή της θέσπισης του Συντάγματος του 1975 η επίσημα καταγεγραμμένη ανεργία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, σταδιακά αυτή αυξήθηκε ως κακοήθης όγκος, παράλληλα με την απώλεια του παραγωγικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας και τη διολίσθηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της, για να φθάσει στο δυσθεώρητο 27,5% του εργατικού δυναμικού το έτος 2013. Το 2021 υποχώρησε στο 14,7%, το οποίο είναι το δεύτερο υψηλότερο μεταξύ των κρατών της ΕΕ, με ελάχιστη διαφορά από την «πρωταθλήτρια» Ισπανία (14,8%)⁴⁶. Η κατ' άρθρο 22 παρ. 1 Σ. «μέριμνα» του κράτους για τη δημιουργία συνθηκών «απασχόλησης όλων των πολιτών» αποδεικνύεται στην πράξη τουλάχιστον αναποτελεσματική. Το πρόβλημα της ανεργίας είναι ακόμη χειρότερο σε ό,τι αφορά ειδικά τους νέους και τις γυναίκες, ενώ και στο σύνολο οι διαστάσεις του είναι μεγαλύτερες από όσο αφήνουν να εννοηθεί οι επίσημοι δείκτες ανεργίας, αφού σημαντικό ποσοστό των (θεωρητικά) εργαζομένων υποαπασχολούνται και υποαμείβονται. Είναι χαρακτηριστικό ότι για το έτος 2020 μόλις το 51% των νέων προσλήψεων αφορούσε συμβάσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ το υπόλοιπο συμβάσεις μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης⁴⁷.

IX. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η συνταγματική πρόβλεψη του δικαιώματος στο περιβάλλον και η νομολογιακή εφαρμογή του στη συνέχεια αποτελούν ίσως τη σημαντικότερη ελληνική συμβολή στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού

⁴⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Θεματικό Δελτίο Ευρωπαϊκού Εξαμήνου – Συστήματα Υγείας*, 26.09.2017, διαθέσιμο στο [link](#), (τελευταία πρόσβαση 13.10.2022).

⁴⁶ ΕΛΣΤΑΤ, *Η Ελλάς με αριθμούς*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2022, σελ. 108 και 114.

⁴⁷ Βλ. Α. Παυλόπουλο, *Η Συνταγματική προστασία της εργασίας*, 2021, σελ. 91.

συνταγματικού πολιτισμού κατά τη μεταπολεμική εποχή. Όταν θεσπίστηκε το άρθρο 24 του Σ. 1975, οι σχετικές ρυθμίσεις σε άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα ήταν σπάνιες και χαρακτηριστικά ελλειπτικές ή αόριστες. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι εκείνο στο οποίο παρατηρείται μάλλον μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ κανόνα και πραγματικότητας από ό,τι σε κάθε άλλο συνταγματικό δικαίωμα. Ιδίως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα στιγματίζεται από την αλόγιστη διαχείριση και τη δραματική υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και από τη δόμηση πόλεων και μικρότερων οικισμών που προσεγγίζουν λιγότερο προς τα πρότυπα της Ευρώπης και περισσότερο προς εκείνα της Μέσης Ανατολής, με ανεπαρκείς οδικές και άλλες υποδομές, ελάχιστους χώρους κοινόχρηστου πρασίνου και αθλοπαιδιών, εγκληματικές επεμβάσεις στις ροές των υδάτων (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Αττική τη μετατροπή του Κηφισού και του Ιλισού από ποτάμια σε υπονόμους, ενώ και η σημερινή οδός Σταδίου προέκυψε τον 19ο αιώνα από την επίωση ρέματος και την αντικατάστασή του από υπόγειο αποχετευτικό αγωγό) κ.ο.κ.

Οι ρίζες του προβλήματος ανάγονται κατά ένα μέρος στο «*υπερτροφικό πελατειακό σύστημα*», που είναι «*από τη φύση του εχθρικό προς την τάξη και τον προγραμματισμό και αντιλαμβάνεται το περιβάλλον ως ορυχείο αδάπανων πλην προσοδοφόρων πελατειακών παροχών ή συναλλαγών*», με αποτέλεσμα να «*εκτρέφει εκτεταμένη ανομία*» (καταπάτηση δασών, αυθαίρετη δόμηση κ.ά.)⁴⁸. Ο νομοθέτης συχνά υποθάλλει την ανομία, με τη θέσπιση ρυθμίσεων ασαφών, ανεφάρμοστων (λόγω και της μη έκδοσης των προβλεπόμενων κανονιστικών πράξεων), ανεδαφικών, αντισυνταγματικών κ.ο.κ., ενώ η διοίκηση ολιγωρεί στην εκπλήρωση ακόμη και των στοιχειωδών υποχρεώσεων της (π.χ. μη κατεδάφιση αυθαίρετων κτισμάτων)⁴⁹. Κάτω από παρόμοιες προϋποθέσεις η δικαστική εξουσία υποκαθίσταται ως ένα σημείο (με άλλες λέξεις, ως το σημείο που άγονται διαφορές για επίλυση ενώπιον της), σε ρόλο υπερασπιστή του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας, δηλαδή της ανάγκης των ανθρώπων να διαβιούν σε ένα υγιεινό περιβάλλον απολαμβάνοντας κοινά σε όλους αγαθά, όπως ο ήλιος, ο αέρας, το νερό ή γενικότερα η φύση, αφού το πολιτικό σύστημα, πιεζόμενο από ομάδες-φορείς ειδικών, εγωιστικών συμφερόντων (π.χ. οικοπεδούχους, κατασκευαστές κ.λπ.) αδυνατεί να το προστατεύσει. Κατά ένα άλλο μέρος πάντως η υποβάθμιση του περιβάλλοντος στη χώρα μας δεν οφείλεται στην πελατειακή υπερτροφία του πολιτικού μας συστήματος (η υποβάθμιση άλλωστε είχε επιδεινωθεί κατά την επταετή στρατιωτική δικτατορία, όταν τα πολιτικά κόμματα απαγορεύονταν), αλλά σε παράγοντες όπως η χρόνια δημοσιονομική καχεξία, η οποία μεταφραζόταν σε δυσχέρεια κατασκευής των απαραίτητων υποδομών (οδικό δίκτυο, ύδρευση, αποχέτευση κ.λπ.) για πιο αραιή και άρα πιο εκτεταμένη πολεοδόμηση. Ακόμη όμως και όταν υφίστανται οι οικονομικοί πόροι, δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού οφειλόμενες σε οργανωτικούς και άλλους λόγους οδηγούν συχνά σε αποτυχίες ή υπέρμετρες (έως σχεδόν αδιανόπτες) καθυστερήσεις δημόσιων πολιτικών σχετικών με το περιβάλλον και την προστασία του (όπως π.χ. η συνεχιζόμενη καθυστέρηση έναρξης λειτουργίας του μετρό Θεσσαλονίκης, παρά την πάροδο περισσότερο της δεκαπενταετίας από την έναρξη του έργου).

⁴⁸ Βλ. Μ. Δεκλερή, *Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος*, 1996, σελ. 17.

⁴⁹ Χαρακτηριστική η απόφαση του ΕΔΔΑ 26.03.2020, *Νικολουδάκης κατά Ελλάδας*, ως προς τη σειρά κωμικοτραγικών καταστάσεων και περιστατικών που περιγράφονται στο ιστορικό της υπόθεσης.

Μπορεί να σημειωθεί εδώ ότι από τα συγκριτικά στοιχεία των αρμόδιων ευρωπαϊκών στατιστικών υπηρεσιών προκύπτει η εικόνα μιας χώρας που καταβάλλει περιορισμένη μόνο προσπάθεια για την προστασία του περιβάλλοντος, με τη συνολική εθνική δαπάνη για τον σκοπό αυτό να ανέρχεται στο 1,2% του ΑΕΠ για τα έτη 2017-2018 (τα τελευταία για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία), έναντι ενωσιακού μέσου όρου 2%⁵⁰. Αντίστοιχα πενιχρά είναι και τα αποτελέσματα τα οποία επιτυγχάνονται. Από τους επιμέρους δείκτες αξιοσημείωτο είναι ότι η αξιοποίηση των αστικών απορριμμάτων περιορίζεται στο 21% έναντι ενωσιακού μέσου όρου 47,7% το έτος 2019⁵¹, ότι οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου το έτος 2018 συνέχιζαν να βρίσκονται περίπου στο 91% εκείνων του έτους 1990, ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο είχαν ήδη μειωθεί στο 79%⁵² κ.ά. Ίσως το χειρότερο όλων είναι ότι ο δείκτης εκμετάλλευσης ύδατος (WEI+) υπερέβη το 39%, έναντι ευρωπαϊκού ενωσιακού μέσου όρου 8% περίπου, ενώ ποσοστά άνω του 20% θεωρούνται ως ένδειξη λειψυδρίας και ποσοστά περί το 40% υποδηλώνουν ότι η χρήση των υδάτινων πόρων είναι καταφανώς μη βιώσιμη.

Η Ελλάδα αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα (μη) ανταπόκρισης στις επιταγές του ενωσιακού δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος, όπως αποδεικνύεται από τις καταδικαστικές σε βάρος της σχετικές αποφάσεις του ΔΕΕ (πρώην ΔΕΚ). Οδυνηρή ήταν ιδίως η πολυετής απροθυμία ή αδυναμία των αρμόδιων ελληνικών αρχών να συμμορφωθούν στην απόφαση του ΔΕΚ της 07.04.1992 για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων διάθεσης των στερεών αποβλήτων στην περιοχή των Χανίων (χωματερή Κουρουπητού) χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η υγεία των ανθρώπων και να βλάπτεται το περιβάλλον, με αποτέλεσμα την καταδίκη της Ελληνικής Δημοκρατίας σε ημερήσιο πρόστιμο 20.000 ευρώ (για πρώτη φορά για οποιοδήποτε κράτος μέλος)⁵³, που συνέχισε να καταβάλλεται για αρκετό χρονικό διάστημα, εωσότου κατασκευασθούν και λειτουργήσουν εγκαταστάσεις ανταποκρινόμενες στις ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Άλλη μια απόδειξη των δυσλειτουργιών του ελληνικού κράτους παρέχει και η καταδίκη για την παράλειψη εμπρόθεσμης λήψης αναγκαίων μέτρων για τη θέσπιση και εφαρμογή ενός αποτελεσματικού συστήματος προστασίας της θαλάσσιας χελώνας *caretta-caretta* στη Ζάκυνθο, κατά παράβαση των υποχρεώσεων οι οποίες απορρέουν από το άρθρο 12 της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων, καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας⁵⁴.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την επιταγή του άρθρου 24 παρ. 2 Σ. για χωροταξική αναδιάρθρωση και για πολεοδόμηση με σκοπό την εξασφάλιση των καλύτερων δυνατών όρων διαβίωσης, η υλοποίηση της παραμένει τουλάχιστον ατελής. Σε αυτό συνέβαλε εξαρχής και η διστακτικότητα της νομολογίας να διαγνώσει το πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο των διατάξεων της παραγράφου αυτής και να απαιτήσει από τον νομοθέτη και τη διοίκηση την κατάρτιση, μέσα σε εύλογο χρόνο, συνολικού χωροταξικού σχεδίου. Έως σήμερα ο υπερτοπικός και υπερέχων χωροταξικός σχεδιασμός παραμένει, όταν υφίσταται, αποσπασματικός και όχι συνολικός, όπως θα έπρεπε, προκειμένου να είναι άξιος του

⁵⁰ Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 01.08.2021).

⁵¹ Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 03.08.2021).

⁵² Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 03.08.2021).

⁵³ ΔΕΚ 04.07.2000, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας*, C-387/97.

⁵⁴ ΔΕΚ 30.01.2002, C-103/00, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας*.

ονόματός του⁵⁵, ενώ ως επί το πλείστον ανύπαρκτη ή πάντως ελλιπής είναι και η εξειδίκευσή του σε ζητήματα όπως οι συγκοινωνίες, η διαχείριση των υδάτων και των απορριμμάτων κ.λπ. Σύμφωνα με εξάλλου με δηλώσεις του αρμόδιου υφυπουργού Περιβάλλοντος τον Ιούνιο του 2020, τοπικά πολεοδομικά σχέδια υφίσταντο μόνο στο ένα πέμπτο του συνόλου των δημοτικών ενοτήτων της χώρας και τα μισά περίπου από εκείνα θεωρούνταν ήδη παρωχημένα (!)⁵⁶.

Οι δυσλειτουργίες της διοίκησης δεν οφείλονται αποκλειστικά στην ίδια, αλλά προκύπτουν κατά ένα μέρος και από διαφόρων ειδών πρακτικές κοινωνικής αυθαιρεσίας, για τις οποίες υπάρχει, ως μη όφειλε, σημαντικό περιθώριο ανοχής στον (νεο)ελληνικό πολιτικό πολιτισμό. Αξιοσημείωτα είναι, από την άποψη αυτή, τα πραγματικά περιστατικά που καταγράφονται σε αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με τον χωροταξικό σχεδιασμό των υδατοκαλλιεργειών και ειδικότερα η «κατάληψη» υπουργείου και στη συνέχεια η διακοπή της συνεδρίασης συλλογικού οργάνου της διοίκησης, επειδή «εισήλθε στην αίθουσα ένας τεράστιος αριθμός διαμαρτυρούμενων απρόσκλητων εκπροσώπων ΟΤΑ και συλλόγων, συνοδευόμενων από τηλεοπτικά συνεργεία»⁵⁷. Τέτοια περιστατικά ούτε μεμονωμένα είναι, ούτε αφορούν μόνο το συγκεκριμένο ζήτημα. Σε άλλες περιπτώσεις δεν εμποδίζεται η λήψη διοικητικών αποφάσεων, αλλά η εκτέλεσή τους (π.χ. όταν στις σπάνιες προσπάθειες κατεδάφισης αυθαίρετων κτισμάτων οι ιδιοκτήτες αντιδρούν με δυναμικό και μελοδραματικό τρόπο, εννοείται σε «ζωντανή» τηλεοπτική μετάδοση). Κανόνες, είτε χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού είτε και σε άλλα ζητήματα, δεν μπορούν ούτε να θεσπισθούν ούτε, πολύ περισσότερο, να υλοποιηθούν αποτελεσματικά σε μια ανθρώπινη κοινωνία παρά μόνο σε όσο βαθμό στην κοινωνία εκείνη υπάρχει επαρκής θέληση για κανόνες και κανονικότητα.

Περαιτέρω, από το 1983 και μετά, η ίδια η πολεοδομική νομοθεσία ευνόησε τη δημιουργία μιας νέας γενιάς αυθαιρεσιών, με τη θέσπιση ρυθμίσεων οι οποίες από τη φύση τους αποτελούσαν ανοικτή πρόσκληση προς τον κάθε κατασκευαστή να παρανομήσει. Τέτοια ήταν, π.χ., η πρόβλεψη ημιυπαίθριων χώρων σε διαστάσεις ολόκληρων δωματίων, ή ημιυπόγειων σε σημαντικό ύψος πάνω από το έδαφος, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η (αυθαίρετη) μετατροπή τους σε χώρους κύριας χρήσης, σε κτίρια που διέθεταν κατά τα άλλα νόμιμες άδειες. Οι πρακτικές αυτές είχαν γενικευθεί, υπό την ανοχή της διοίκησης, σε τέτοιο βαθμό ως την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα ώστε να δημιουργείται στους συναλλασσόμενους (κατασκευαστές και αγοραστές) η πεποίθηση ότι μπορούν να καταστρατηγούν τη νομοθεσία ατιμώρητοι, με παράπλευρη συνέπεια να ωθούνται οι τιμές των συγκεκριμένων χώρων σε ύψη παραπλήσια με εκείνα των νόμιμα δομημένων. Με την έλευση της οικονομικής κρίσης από το 2009 ο κοινοβουλευτικός νομοθέτης ακολούθησε την πεπατημένη του α.ν. 410/1968, επιτρέποντας την αθρόα νομιμοποίηση ή «τακτοποίηση» όλων των παραπάνω έναντι καταβολής ειδικών προστίμων, με (ανομολόγητο) σκοπό την εξεύρεση πόρων για την αποφυγή του διαφαινόμενου πλήρους δημοσιονομικού εκτροχιασμού (παρεμπιπτόντως, με τον τρόπο αυτό επιβαρύνονταν οι αγοραστές εκ νέου, πληρώνοντας το τίμημα της παρανομίας των κατασκευαστών υπό την ανοχή του κράτους). Οι σχετικές όμως διατάξεις του ν. 4014/2011

⁵⁵ Πρβλ. Σ. Ρίζο, *Τι είναι η Χωροταξία*, ΕλλΔνη 1998, σελ. 253 επ.

⁵⁶ [Link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.09.2021).

⁵⁷ ΣτΕ 4966/2014, σκ. 20ή.

(σε συνέχεια των παρεμφερών στόχευσης ρυθμίσεων των άρθρων 40 ν. 3775/2009 και 5-6 ν. 3843/2010) κρίθηκαν από το Συμβούλιο της Επικρατείας ότι ανατρέπουν, ή πάντως νοθεύουν, τον ορθολογικό πολεοδομικό σχεδιασμό που επιβάλλεται από το άρθρο 24 Σ., με αποτέλεσμα να ακυρωθούν συναφείς διοικητικές πράξεις⁵⁸, εφόσον είχαν προσβληθεί εμπρόθεσμα και παραδεκτά (τούτο όμως αφορούσε πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου).

Απότοπος ο νομοθέτης επανήλθε, επαναλαμβάνοντας κατ' ουσία (με μικρές διαφοροποιήσεις) τις ρυθμίσεις του ν. 4014/2011 στον ν. 4178/2013. Η εισηγητική έκθεση του τελευταίου τόνιζε ότι το φαινόμενο των αυθαιρέτων έχει προσλάβει τέτοια έκταση και μορφή ώστε να μην μπορεί να αντιμετωπισθεί με κατεδαφίσεις, καθώς τα αυθαίρετα αποτελούν προσθήκες σε κτίσματα με άδεια και άρα μπορούν να προκληθούν βλάβες στους φέροντες οργανισμούς των κτιρίων και κίνδυνοι για τη στατική τους επάρκεια, ενώ μαζικές κατεδαφίσεις για το σύνολο της χώρας θα ήταν «ένα πάρα πολύ δύσκολο εγχείρημα». Καλούμενο να κρίνει τη συνταγματικότητα του ν. 4178/2013, το Συμβούλιο της Επικρατείας ανέκρουσε πρύμνα και υποκλίθηκε στα τετελεσμένα γεγονότα, ενδεχομένως αντιλαμβανόμενο ότι η αταλάντευτη επιμονή του στη συνταγματική «ορθοδοξία» δεν θα είχε μεγάλη επίδραση στην πραγματικότητα. Νομολογήθηκε έτσι ότι μπορεί να γίνει συνταγματικά ανεκτή η αθρόα νομιμοποίηση αυθαιρέτων χρήσεων και κατασκευών «κατ' εξαίρεση», εφόσον τεκμηριώνεται ότι τούτο επιβάλλεται από σπουδαίο δημόσιο συμφέρον και αν λαμβάνονται μέτρα για την ανατροπή νέων αυθαιρειών στο μέλλον, ενώ παράλληλα περιορίζεται στο ελάχιστο (;) η επιβάρυνση του περιβάλλοντος και των όρων διαβίωσης. Με το σκεπτικό αυτό θεωρήθηκε ότι ακόμη και η οριστική εξαίρεση από την κατεδάφιση δεν προσκρούει στο άρθρο 24 παρ. 2 Σ. ή στις αρχές της ισότητας και του κράτους δικαίου. Αντισυνταγματική κρίθηκε μόνο η υπαγωγή στις ευεργετικές διατάξεις του ν. 4178/2013 (άρθρο 23 παρ. 6) των περιπτώσεων οικοδομικών αδειών οι οποίες ακυρώθηκαν με αμετάκλητη δικαστική απόφαση, λόγω αντίθεσης (όχι στο άρθρο 24 αλλά) στα άρθρα 20 παρ. 1, 26 και 95 παρ. 5 Σ.⁵⁹

Όλα αυτά καταδεικνύουν τα de facto όρια της απονομής δικαιοσύνης, ως συντεταγμένης κρατικής λειτουργίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας όπως η ελληνική, η οποία έχει ενστερνισθεί σε πολύ μικρότερο βαθμό από άλλες (π.χ. των περισσότερων από τα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης) την αξία και τη χρησιμότητα της κανονικότητας. Ούτε το Συμβούλιο της Επικρατείας ούτε κάποιο άλλο δικαστήριο μπορεί τελικά να ακυρώσει (με την ουσιαστική και όχι με τη δικονομική έννοια του όρου) τις συνέπειες «της ελλείψεως στοιχειώδους ενότητας δικαίου, της ανεπάρκειας της διοικήσεως» και της συμπεριφοράς της πολιτικής (κυβερνητικής) εξουσίας «που συνίσταται στην παρακολούθηση και τελικά επιβράβευση της παρανομίας», καταλήγοντας στο «έκτρωμα της ελληνικής πόλεως»⁶⁰. Η, εκ των υστέρων, κατ' ανάγκη εντοπισμένη και σποραδική (εκεί δηλαδή όπου ανακύπτουν ένδικες διαφορές), επέμβαση του δικαστή δεν μπορεί να καταστείλει την αταξία και την αυθαιρεσία όταν εκείνες, λόγω γενικότερων κοινωνικών παθογενειών, έχουν ήδη υπερβεί μια ορισμένη τάξη μεγέθους.

⁵⁸ ΣτΕ Ολ. 3341/2013· ΣτΕ Ολ. 1118-9/2014.

⁵⁹ ΣτΕ Ολ. 1858/2015.

⁶⁰ Σ. Ρίζος, «Η αυτοαναίρεση του ελληνικού πολεοδομικού δικαίου», σε: *Τιμ. Τόμ. ΣτΕ*, 2004, σελ. 1191 και 1203.

Στον τομέα της χωροταξίας και πολεοδομίας στην Ελλάδα αναδεικνύεται η πιο αρνητική πλευρά ενός ευρύτερου, σύνθετου φαινομένου, το οποίο αποκαλείται στη θεωρία «κανονιστική δύναμη του πραγματικού». Η πρόγνωση ότι οι «πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, πνευματικές και λοιπές τάσεις και ανάγκες ... σε περίπτωση σύγκρουσης» (με τους κανόνες δικαίου) «είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα αναδειχθούν νικήτριες» επαληθεύεται κατά ανατριχιαστικό τρόπο στη συγκεκριμένη περίπτωση, χωρίς όμως να μεταφράζεται σε αποδοχή της «δικαιοπαραγωγική(ς) ικανότητα(ς) της κοινωνικής πραγματικότητας στην κανονικά λειτουργούσα δημοκρατία»⁶¹. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει, αφού η χρόνια δυσανεξία της ελληνικής κοινωνίας στη θέσπιση και εφαρμογή χωροταξικών και πολεοδομικών κανόνων ματαιώνει ή πάντως δυσχεραίνει στο έπακρο κάθε μορφή «κανονικής» λειτουργίας και κάθε έννοια κανονικότητας στους τομείς αυτούς (και όχι μόνο). Τα μεγάλα ελλείμματα χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, σε συνδυασμό με τις επανειλημμένες «κατ' εξαίρεση» αναγνωρίσεις αυθαιρεσιών, συνθέτουν ένα τοπίο όπου μοιάζει να επιβεβαιώνεται ο ζοφερός χρησμός του Carl Schmitt: «Το κανονικό δεν αποδεικνύει τίποτα, η εξαίρεση αποδεικνύει τα πάντα... ο κανόνας αντλεί την ίδια την ύπαρξή του από την εξαίρεση»⁶².

Χ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Πριν από ένα και πλέον αιώνα ο Georg Jellinek είχε διαπιστώσει ότι «η ιστορία του δικαίου είναι ταυτόχρονα και μια ιστορία των παραβιάσεων του δικαίου (καθώς) και των κενών δικαίου χώρων μέσα στις έννομες τάξεις και πλάι σ' αυτές»⁶³. Τούτο ισχύει κατεξοχήν για το δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και μάλιστα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, στην Ελλάδα, η πραγματική κατάσταση των οποίων παραμένει διαχρονικά προβληματική, παρά τις προσπάθειες τόσο του συντακτικού νομοθέτη του 1975 όσο και του αναθεωρητικού του 2001, αλλά και παρά την υποβολή της χώρας σε εντατικό διεθνή έλεγχο, μέσω της δυνατότητας ατομικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ. Η άρση της ελληνικής υστέρησης απέναντι στα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ή πάντως απέναντι στα περισσότερα από εκείνα) στον τομέα αυτόν αποτελεί επιτακτική ανάγκη για το άμεσο μέλλον, εφόσον θέλουμε να συνεχίσουμε να βρισκόμαστε στην πρώτη «ταχύτητα» της ευρωπαϊκής ενοποίησης γενικότερα. □

⁶¹ Φ. Σπυρόπουλος, *Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού*, ΤοΣ 1983, σελ. 122.

⁶² *Politische Theologie*, 7η εκδ., 1996, σελ. 21.

⁶³ *Allgemeine Staatslehre*, 3η έκδ., 1914, σελ. 353.